

تربیت دینی در سیره امام حسین (ع) در واقعه عاشورا (۲)

راضیه بدیعیان^۱ - دکتر رضا علی نوروزی^۲

۱- دانشجوی کارشناسی ارشد رشته تاریخ و فلسفه تعلیم و تربیت دانشگاه اصفهان
۲- استادیار گروه آموزشی علوم تربیتی دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی دانشگاه اصفهان

خلاصه

به نظر می‌رسد پیچیدگی وجود آدمی و سطحی نگرینهای منبعث از اندیشه‌های غیرالهی، تربیت انسان را به بیراهه کشانده است، در حالی که در تربیت الهی هدف آموزش و هدایت آدمی به سوی فلاح و رستگاری است. از این رو نویسندگان مقاله به شیوه تحلیلی به بررسی تربیت دینی در سیره امام حسین (ع) پرداخته و به این نتایج دست یافته‌اند که نهضت عاشورا به عنوان یکی از برجسته‌ترین جلوه‌های سیره عملی امام حسین (ع) الگوی ارزشمندی در زمینه تربیت دینی است. هدایت و رشد انسانها در راستای تحقق حیات طیبه اهداف تربیتی دینی در واقعه عاشوراست که تحقق آنها زمینه‌ساز دستیابی به هدف غایی تربیت دینی یعنی قرب الهی خواهد بود. توکل، تسلیم و رضا در مفهوم پویا و سازنده و عبادت آگاهانه و عزت نفس که صلابت و اقتدار در برابر دشمنان را به همراه دارد، از جمله آثار تربیت دینی تجلی یافته در سیره امام است که مبین نقش تربیت دینی در سازندگی درونی انسانهاست. از سوی دیگر توجه به تفاوت‌های فردی انسانها در روند تربیت، کل‌نگری مثبت، عمل‌گرایی و احترام به حقوق دیگران از جمله اصول تربیت دینی در سیره امام حسین (ع) محسوب می‌شود.

e.mail: nowrozi.r@gmail.com

نویسنده مسئول: دکتر رضا علی نوروزی، دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی دانشگاه اصفهان

ثمرات تربیت دینی

تربیت دینی فرایندی پویاست که در جریان آن مربی و متربی فعالانه در جهت تحقق اهداف تلاش می‌کنند. وظیفه اصلی مربی هدایت متربی است اما این هدایت تنها به نشان دادن راه نیست، بلکه مربی در طی طریق متربی فعالانه او را همراهی می‌کند. متربی در تربیت دینی یک هادی است «کسی که راه را می‌رود و متربی را به دنبال خود می‌برد». (۲۸)، امام حسین (ع) در واقعه عاشورا در جایگاه مربی جهان اسلام مصداق بارز "ایصال الی المطلوب" بودند، مربی بزرگی که برای تحقق اهداف تربیتی خود متربیان خود را قدم به قدم همراهی کرده حتی پیشاپیش آنها در راه هدایت آنها تلاش می‌کردند. «مَنْ كَانَ بَاذِلًا فِينَا مَهْجَتَهُ، وَ مُوْتَنًا عَلٰی لِقَاءِ اللَّهِ نَفْسَهُ فُلَيَّرَحَلَ مَعَنَا» اکنون هر یک از شما که آماده است در راه ما از خون خویش بگذرد و جان خویش را در راه لقای خدا نثار کند با ما همسفر می‌شود. (۲۹)

شجره تربیت وقتی به تربیت دینی مبدل می‌گردد شجره طیبه‌ایست که ثمرات آن با تبلور در اعمال متربی او را به سوی تحقق حیات طیبه و در نهایت قرب و رضوان الهی سوق می‌دهد. مهمترین ثمرات تربیت دینی عبارتند از: حفظ حدود الهی، توکل، تسلیم و رضا، عبادت و عزت نفس.

حفظ حدود الهی

قُرب به معنای نزدیکی به خداست، البته این نزدیکی از نوع مکانتی است نه مکانی، زیرا خداوند همواره در حدّ اعلاّی خود به انسان نزدیک است « وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ » و ما به او از رگ گردن نزدیک‌تریم. (ق/۱۶)، نزدیکی انسان به خدا منوط به آن است که آدمی همواره خود را در محضر خدا بداند. بنابراین میزان قُرب انسان با توجه او به محضر الهی رابطه مستقیم دارد. قُرب الهی یکی از اهداف غایی تربیت دینی است و لازمه حصول به این مقام شناخت خداوند است، بدون شناخت خداوند تقرب به او امکان‌پذیر نیست، از همین روست که علی (ع) می‌فرماید: «أولُ الدّینِ مَعْرِفَتُهُ» (۳۰) زیرا شناخت محوری به عنوان یکی از اصول اساسی تربیت دینی در سیره معصومین (ع) با شناخت مبدا هستی آغاز می‌شود. اصلیتترین پیامدهای این شناخت احترام به شعائر

الهی است. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَجْلُوا شَعَائِرَ اللَّهِ وَلَا الشُّهُرَ الْحَرَامَ» ای کسانی که ایمان آورده‌اید، [شکستن حرمت] نشانه‌های خدا - مناسک حج- را روا مدارید و نه [شکستن حرمت] ماه حرام (مائده/۲). احترام به شعائر الهی برکات فراوانی برای انسان به همراه دارد که یکی از این آثار، انجام ندادن معاصی و محارم است زیرا حفظ حدود و حرمت‌های الهی انسان را به حریم‌شناسی در برابر خود و دیگران سوق می‌دهد. حریم‌شناسی در برابر ذات اقدس الهی ثمره تربیت دینی است، بنابراین تحقق تربیت دینی احترام به شعائر الهی را به دنبال خواهد داشت. امام حسین (ع) در سخت‌ترین شرایط و برای حفظ جان خویش حاضر نشد شعائر الهی مورد تعرض قرار گیرد. «از محمد بن داود قمی به استناد از امام صادق (ع) روایت شده که شبی که صبح آن امام حسین (ع) قصد حرکت به سمت عراق را داشت، محمد بن حنفیه به دیدن امام (ع) رفت و گفت: برادر، تو مردم کوفه را می‌شناسی، آنها به پدر و برادرت خیانت کردند، می‌ترسم به تو هم خیانت کنند، اگر صلاح بدانی که در مکه بمانی، تو عزیزترین و محفوظ‌ترین فرد حرم خواهی بود. امام (ع) فرمود: برادر می‌ترسم که یزید بن معاویه مرا در خانه خدا بکشد و من باعث شکسته شدن حرمت این خانه شوم.» (۳۱)

تسلیم و رضا در بستر توکل به خدا

رضا و تسلیم به معنای رضایت بنده از خداوند و تسلیم در برابر اوست و توکل در لغت به معنای «واگذار کردن کار به دیگری است و در اصطلاح شرع عبارت است از اعتماد بر خداوند متعال در جمیع امور و تکیه بر اراده او» (۳۲)، تسلیم و توکل به خدا دو ثمره تربیت دینی هستند که حاصل پیوند آنها پرورش بنده خالص شده است که عملش مخلصانه است و تنها در برابر ذات باری تعالی سر تسلیم فرود می‌آورد، تسلیمی که همراه با توکل است. اصولاً در فرهنگ دینی کلمه توکل همیشه مفهومی زندگی‌بخش، محرک و حماسی دارد، قرآن به عنوان اساسنامه تربیت دینی هر جا که می‌خواهد بشر را وادار به عمل کند و ترس را از انسان بگیرد می‌فرماید: به خدا توکل کن «فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ» و چون بر [کاری] دل بنهادی بر خدای توکل کن که خدا توکل کنندگان را دوست دارد.» (آل عمران/۱۵۹).

سیره تربیتی امام حسین (ع) در جریان واقعه عاشورا عرصه ظهور ثمرات تسلیم و رضایی است که در بستر توکل به خدا به جریانی پویا و سازنده مبدل می‌گردد. امام حسین (ع) توکل و رخوت و بی‌تفاوتی را درهم نمی‌آمیزد و به عنوان یک انسان وارسته که چیزی را خوشتر از عبادت الهی نمی‌داند به بهانه توکل بر خدا و در قالب عبادت، انفعال و سستی را در پیش نمی‌گیرد. بلکه با تدبیر و اندیشه و براساس مقتضیات زمان خود گام در راه می‌گذارد و در ضمن آن با استعانت از خدا و توکل بر او مبارزه خود را شروع می‌کند، از همین روست که در صبح عاشورا در حالی که قدم در میدان کارزار می‌گذارد می‌فرماید: «اللَّهُمَّ أَنْتَ تَقْتِي فِي كُلِّ كَرْبٍ وَ رَجَائِي فِي كُلِّ شِدَّةٍ وَ أَنْتَ لِي فِي كُلِّ أَمْرٍ نَزَلِ بِي ثِقَةً وَ عَدَّةً» (۳۳). عنصر توکل بر خدا هرگز در واقعه عاشورا کم رنگ نمی‌گردد، امام در همه لحظات نبرد با توکل بر خدا در راستای هدایت دشمنان تلاش می‌کنند، از همین رو در خطبه خود در روز عاشورا پس از موعظه دشمنان می‌فرماید: «إِنِّي تَوَكَّلْتُ عَلَى اللَّهِ رَبِّي وَ رَبِّكُمْ» (۳۴)، این رهبر بزرگ با توکل بر خداوند در برابر عصیان بندگان او بپا می‌خیزد و در راستای احیای معارف الهی تلاش می‌کند. با این حال در جریان واقعه عاشورا مراتب سه گانه تسلیم در برابر ذات اقدس الهی «تسلیم تن، تسلیم عقل و تسلیم دل» (۳۵)، را در حدّ اعلاّی خود به نمایش می‌گذارد. فرمایش ایشان هنگام خروج از مکه مبین این اصل مهم است: «رَضِيَ اللَّهُ رِضَانًا أَهْلَ الْبَيْتِ نَصِيرًا عَلَى بَلَائِهِ وَ يُوفِينَا أَجْرًا لَصَابِرِينَ» (۳۶) تسلیم در برابر ذات حق و تلاش در راستای انجام تکلیف با توکل بر خدا بیانگر مفهوم پویای تسلیم و رضایی است که در بستر توکل به خدا بارور می‌شود. صبر ایشان در جریان حادثه کربلا در برابر کلیه مصیبت‌هایی که بر خود و خانواده گرامی ایشان وارد شد نتیجه توکل به خدا و انتخاب آگاهانه بود. تلاش توأم با توکل بر خدا در راستای تحقق اهداف متعالی و تسلیم بودن در برابر اراده خداوند دو عنصر اساسی در مفهوم تسلیم و رضا در جریان تربیت دینی انعکاس یافته در فرهنگ حسینی است.

عبادت آگاهانه

«ظاهر عبادت، عبارت است از انجام پاره‌ای از اعمال توسط اندام بدن، مانند رکوع، سجده و طواف، اما حقیقت عبادت، عبارت است از آنکه انسان خود را در برابر ربّ خویش، در مقام مملوکیت و مربوبیت قرار دهد.» (۳۷)، عبادت به معنای واقعی به عبودیت منتهی می‌شود. هدف نهایی از خلقت انسان بنا بر نص صریح قرآن عبادت است، بنابراین هدف نهایی تربیت دینی رساندن آدمی به مرحله عبودیت خداوند است. عبادت در صورتی که با عنصر آگاهی توأم باشد نقش مهمی در هدایت انسان ایفا می‌کند. نماز سمبل عبادات در دین اسلام محسوب می‌شود. نماز به عنوان مؤکدترین عبادات در دین اسلام از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. خداوند در قرآن بارها به نقش تربیتی نماز اشاره کرده است. «إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ» (عنکبوت/۴۵)، نماز را می‌توان اساسی‌ترین عنصر تربیت دینی دانست به گونه‌ای که ترک آن باعث ضایع شدن سایر اعمال است. از همین روست که دوزخیان در پاسخ این سؤال که چه چیز شما را به دوزخ کشاند می‌گویند «قَالُوا لَمْ نَكُ مِنَ الْمُصَلِّينَ» (مدثر/۴۳) نماز به عنوان دریچه‌ی ارتباط انسان با خالق تداوم بخش تعالیم تربیتی است. نماز ابزار تربیتی مهمی است که در صورتی که با آگاهی و شناخت همراه شود، علاوه بر نقش سازندگی مقربی نقش اصلاحی نیز به همراه دارد. از همین روست که علی (ع) در خطبه ۱۹۹ نهج‌البلاغه پیرامون نقش نماز در اصلاح انسان می‌فرماید: «همانا نماز گناهان را چونان برگهای پاییزی فرو می‌ریزد و غل و زنجیر گناهان را از گردن می‌گشاید. پیامبر اسلام (ص) نماز را به چشمه آب گرمی که بر در سرای مردی جریان داشته باشد، تشبیه کرد که اگر روزی پنج بار خود را در آن شست و شو دهد هرگز چرک و آلودگی در بدن او نماند.» (۳۸). نماز در تنگنای زندگی و مصائب تکیه‌گاه انسانها است. «وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ وَإِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ» (بقره/۴۵)، در تفکری که بر مبنای تربیت دینی صحیح شکل گرفته است نماز به ادای کلمات خاص در قالب اعمالی معین خلاصه نمی‌شود بلکه به عنوان فریضه دینی محور سایر فعالیت‌های دینی قرار می‌گیرد. به همین دلیل است که امام علی (ع) در گیر و دار جنگ مترصد وقت نماز است و در مقابل اعتراض اصحاب می‌فرماید: «أَنَا قَاتِلَنَا هُمْ عَلَى لَصْلُوَةٍ» (۳۹)

نماز به عنوان رکن اساسی دین اسلام تنها عاملی است که باعث می‌شود سیدالشهدا (ع) که با صلابت در برابر حاکمیت یزید قیام می‌کند و در جواب دعوت آنها به سازش اعلام می‌کند: «فَأَنِّي لَا أَرَى الْمَوْتَ إِلَّا سَعَادَةً وَ الْحَيَاةَ مَعَ الظَّالِمِينَ إِلَّا بَرَهًا» من در چنین محیط ذلت باری مرگ را جز سعادت و زندگی با این ستمگران را چیزی جز رنج و نکبت نمی‌دانم. (۴۰)، از دشمن بخواهد جنگ را یک روز به تأخیر بیاندازد.

نماز و عبادت امام حسین (ع) به آگاهی مزین است، چرا که او را به غایت تربیت یعنی همان عبودیت رسانده است. چه بسیار بودند کسانی که نماز و عبادتشان را عادت و ناآگاهی تباه کرده بود و از این رو حقیقت نماز که همان احیای معارف الهی است را به فراموشی سپردند و ترجیح دادند تن خود را با کثرت نماز رنجور سازند، اما جسم خود را در راه احیای دین الهی آماج تیرهای بلا سازند و بمانند و در ذلت زندگی را سپری کنند. زیباترین و ماندگارترین نماز در تاریخ نماز خوفی بود که امام حسین (ع) در ظهر عاشورا بر پا کرد. نقل شده که ابو ثمامه صیداوی در ظهر عاشورا وقت نماز را به امام یادآوری کرد پس امام فرمود: «یاد کردی نماز را؛ خدا تو را از نمازگزاران و ذاکرین قرار دهد ... پس فرمود از این قوم بخواهید دست از جنگ بردارند تا ما نماز گذاریم.» (۴۱)

عزت نفس

«یکی از اهداف مهم تربیت این است که انسان به گونه‌ای تربیت شود که اعتلای روحی بیابد و خود را از پستی و فرومایگی رها ساخته، حرمت، شرافت و شخصیت برای خود قایل شود و بزرگواری خود را در همه حال حفظ نماید.» (۴۲)، حاصل این نوع تربیت، انسان با صلابتی است که سختی و راحتی و شکست و پیروزی او را به سستی و تباهی نخواهد کشاند و هرگز تن به خواری و زبونی نخواهد داد. این عزت و اقتدار که منشا الهی دارد ارمغان خداوند است به دوستانش. «هر کس سربلندی و عزت می‌خواهد، سربلندی و عزت یکسره از آن خداست.» (فاطر/۱۰)، عزت که همواره با صلابت و شکست‌ناپذیری متقارن است عبارت است از «حالتی که به انسان استواری و محکمی می‌بخشد تا مغلوب هیچ چیز و هیچ کس نگردد.» (۴۳)، عزت یا همان عزت نفس یکی از مهمترین ثمرات تربیت دینی است. ثمره تربیتی دینی پرورش انسانی است که حرمت، شرافت و شخصیت برای خود قایل

است و بزرگواری خود را در همه حال حفظ می‌نماید. سیره امام حسین (ع) در جریان واقعه عاشورا نمود بارز عزت‌محوری است. سرور شهیدان همواره در گفتار و کردار خویش عزت‌مداری را سرلوحه خویش قرار داده بودند. ایشان پیش از حرکت به سوی کربلا در جواب برادرشان محمد حنفیه که از او می‌خواست برای حفظ جاننش با یزید بیعت کند فرمود: «أَنْتَهُ لَأُعْطِيَ الدِّينِيَّةَ مِنْ نَفْسِي أَبَدًا» (۴۴) و حقیقت این است که هرگز تن به پستی ندهم. زیرا مکتب حسین (ع) بر پایه عزت و کرامت انسانی استوار گشته است و اساس شکل‌گیری این نهضت صیانت و حفاظت از کرامت انسانی است.

عزت‌محوری در جریان حوادث کربلا مشهودتر و قابل‌لمستر می‌شود تا آنجا که حضرت سیدالشهدا (ع) در منازل گوناگون و در جای جای خطبه‌های خود بر ذلت‌ناپذیری خود تاکید می‌کنند. «إِلَّا، هَمَانَا زَنَا زَادَهُ فَرْزَنْدَ زَنَا زَادَهُ، مَرَا بَيْنَ دُوْ عِزِّ قَرَارِ دَادَهُ يَا مَرْگَ بَا شَرَا فْتِ وَ جَنْگَ، يَا بَظِیْرِ فْتَنْ ذَلَّتْ وَ خَوَارِي، چَه دُورِ اسْتِ ذَلَّتْ اَز مَآ، خُدَا ذَلَّتْ رَا بَرَا مَآ رُوَا نَدَارِدُ، وَ هَكَذَا رَسُوْلُ اُو وَ مُؤْمَنَانِ، وَ دَا مَنَهَا يَ پَاکِ وَ پَاکِزَه، وَ شَخْصِيَّتَهَا يَ اَلَا وَ جَانَهَا يَ گِرَانَمَا يَ اَز اَيْنِ كَه طَاعَتِ فَرُو مَآ يَ گَانِ بَرِ شَهَادَتِ اَر جَمْدَانِ تَر جِيحِ يَابَدُ». (۴۵)، امام عزت‌محوری را در نوع پوشش خود در هنگام شهادت نیز مد نظر دارند. رویکرد عزت‌مدارانه امام در جریان حادثه عاشورا مبین این اصل اساسی است که عزت‌محوری در اندیشه، گفتار و کردار از جمله مهمترین ثمرات تربیت دینی است.

بحث و نتیجه‌گیری

در تربیت دینی به عنوان یک الگوی تربیتی نظام‌مند اهداف، اصول و شیوه تربیتی از تعالیم الهی نشأت گرفته است و سیره معصومین (ع) مبین این نکته است که تربیت دینی، تربیت نظام‌مندی است که از حوزه نظریه‌های آرمانی خارج شده جامه عمل پوشیده است. در همین راستا سیره امام حسین (ع) به عنوان سومین پیشوای شیعیان مبین الگوی جامع و کامل در حوزه تربیت دینی است. اهداف تربیت دینی در سیره امام حسین (ع) نشأت گرفته از تعالیم متعالی اسلام است. بر همین اساس هدایت‌متریبان در راستای تحقق حیات طیبه که به گسترش طهارت و پاکی در کلیه شئون زندگی متریبان می‌انجامد اهداف واسطه‌ایست که در نهایت متریبان را به هدف نهایی که همان قرب الهی است رهنمون می‌سازد.

تربیتی دینی در سیره امام حسین (ع)، تربیتی جامع است که کلیه شئون زندگی انسان را شامل می‌شود. تحقق اهداف این تربیت در سایه:

الف) ایفای نقش فعال مربی در قالب اکتفا نکردن به نشان دادن راه صحیح و در صورت لزوم بردن مربی به دنبال خود "ایصال الی المطلوب.

ب) رعایت اصول تربیت دینی محقق می‌گردد. این اصول که از آموزه‌های دینی سرچشمه گرفته است و بر اساس شناخت ویژگی‌های تربیتی (انسان) شکل گرفته است عبارتند از: عفو و مثبت‌نگری در راستای هدایت انسانها، در نظر گرفتن تفاوت‌های فردی، و عمل‌گرایی در جریان تربیت دینی.

مثبت‌نگری در جریان تربیت دینی نشأت گرفته از تعالیم اسلامی است. زیرا بر اساس آموزه‌های دین اسلام انسان موجودی فطراً الهی است که همواره امکان تربیت و هدایت او وجود دارد رویکرد امام در عفو توبه‌کنندگان سپاه دشمن از این اصل مهم نشأت می‌گیرد.

تفاوت‌های فردی متریبان ویژگی مهمی است که نادیده گرفتن آن مانع بزرگی در راه تحقق اهداف تربیت محسوب می‌شود. اهمیت این اصل مهم تا حدی است که در واقعه عاشورا نیز در رویکرد تربیتی امام حسین جایگاه ویژه‌ای دارد.

عمل‌گرایی مربی در جریان تربیت دینی اصل مهمی است که می‌توان آن را یکی از عوامل شکل‌گیری حادثه کربلا به حساب آورد زیرا امام حسین (ع) به عنوان رهبر و مربی جامعه اسلامی تنها به ارشاد زبانی اکتفا نمی‌کند و آموزه‌های تربیتی اسلام نظیر جهاد، نماز، امر به معروف و نهی از منکر و عفو و گذشت را در سختترین شرایط جامه عمل می‌پوشانند.

تربیت دینی شجره طیبه‌ایست که ثمره آن در نهایت تحقق حیات طیبه است. برخی از بارزترین پیامدهای تربیت دینی که در سیره عملی امام حسین (ع) در واقعه عاشورا مشهود است عبارتند از: حفظ حدود الهی، توکل، تسلیم و رضا، عبادت، عزت نفس، نمود بارز این اوصاف در سیره امام حسین (ع) تربیت دینی است که در بُعد فردی به ثمر نشسته است و عملکرد ایشان در واقعه عاشورا تلاش در راستای نهادینه کردن تربیت دینی و به ثمر نشستن این شجره طیبه در سطح اجتماعی است.

منابع

- ۱- قرآن کریم، سوره زاریات، آیه ۵۶.
- ۲- شریعتمداری علی. جامعه و تعلیم و تربیت، چاپ اول. تهران: انتشارات امیرکبیر؛ ۱۳۶۲، ۱۴۳.
- ۳- شکوهی غلامحسین. اصول و مبانی آموزش و پرورش، چاپ هشتم. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی؛ ۱۳۷۷، ۲۳.
- ۴- جعفری محمدتقی. تعلیم و تربیت اسلامی، چاپ دوم. تهران: انتشارات پیام آزادی؛ ۱۳۷۹، ۵۴.
- ۵- راغب اصفهانی ابوالقاسم حسین بن محمد. المفردات، چاپ اول. تهران: دفتر نشر کتاب؛ ۱۳۶۳، ۱۸۹.
- ۶- باقری خسرو. نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، ج اول، چاپ هفدهم. تهران: انتشارات مدرسه؛ ۱۳۸۶، ۶۴.
- ۷- زارعان محمدجواد. تربیت دینی و لیبرال، فصلنامه معرفت، ۱۳۷۹؛ شماره اول، ۲۲، ۳۱.
- ۸- Thomas R. M. Religious Education, International Encyclopedia Of Education, London 1994, 405.
- ۹- هوشیارمحمد باقر. اصول آموزش و پرورش، چاپ دوم. تهران: انتشارات امیرکبیر؛ ۱۳۳۱، ۱۴.
- ۱۰- باقری خسرو. چيستی تربیت دینی، چاپ اول. قم: انتشارات تربیت اسلامی؛ ۱۳۸۰، ۷.
- ۱۱- هوشیارمحمد باقر. اصول آموزش و پرورش، چاپ دوم. تهران: انتشارات امیرکبیر؛ ۱۳۳۱، ۱۶.
- ۱۲- مقرر عبدالرزاق.. مقتل الحسین، چاپ اول. قم: انتشارات بصیرتی؛ ۱۳۹۱ ق، ۱۵۶.
- ۱۳- باقری خسرو. نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، ج اول، چاپ هفدهم. تهران: انتشارات مدرسه؛ ۱۳۸۶، ۷۵.
- ۱۴- باقری، پیشین ۷۸.
- ۱۵- سید بن طاووس رضی الدین ابوالقاسم علی بن موسی. الملهوف علی قتلی الطفوف، چاپ اول. بیروت: دار الاسوه؛ ۱۴۱۴ق، ۱۰۰.
- ۱۶- محمدی اشتهاردی محمد. غم نامه کربلا، چاپ اول. تهران: نشر مطهر؛ ۱۳۷۷، ۴۸.
- ۱۷- باقری خسرو. نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، ج اول، چاپ هفدهم. تهران: انتشارات مدرسه؛ ۱۳۸۶، ۸۰.
- ۱۸- قمی عباس. نفس المهموم، ترجمه محمد باقر کمره‌ای، چاپ بیست و دوم. قم: انتشارات مسجد جمکران؛ ۱۳۸۵، ۱۵۱.
- ۱۹- سید بن طاووس رضی الدین ابوالقاسم علی بن موسی. الملهوف علی قتلی الطفوف، چاپ اول. بیروت: دار الاسوه؛ ۱۴۱۴ق، ۱۰۰.
- ۲۰- خوانساری آقاجمال. شرح بر غررالحکم و دررالکلم، ج ۲، چاپ اول. تهران: انتشارات دانشگاه تهران؛ ۱۳۶۶، ۴.
- ۲۱- نجفی محمد جواد. زندگانی حضرت امام حسین (ع)، چاپ سوم. تهران: انتشارات اسلامی؛ ۱۳۶۴، ۲۳.
- ۲۲- قمی عباس. نفس المهموم، ترجمه محمد باقر کمره‌ای، چاپ بیست و دوم. قم: انتشارات مسجد جمکران؛ ۱۳۸۵.
- ۲۳- پاینده ابوالقاسم. نهج الفصاحه مجموعه کلمات قصار حضرت رسول (ص) چاپ چهارم. تهران: انتشارات پاینده؛ ۱۳۸۲، ۳۶۸.
- ۲۴- قمی عباس. نفس المهموم، ترجمه محمد باقر کمره‌ای، چاپ بیست و دوم. قم: انتشارات مسجد جمکران؛ ۱۳۸۵.
- ۲۵- قیومی اصفهانی جواد. (۱۳۷۵). صحیفه الحسین، چاپ دوم. قم: انتشارات اسلامی؛ ۱۳۷۵، ۳۲۴.
- ۲۶- پاینده ابوالقاسم. نهج الفصاحه مجموعه کلمات قصار حضرت رسول (ص) چاپ چهارم. تهران: انتشارات پاینده؛ ۱۳۸۲، ۵۱۸.
- ۲۷- شریفی محمود، زینالی حسین، احمدیان محمود، مدنی محمود. فرهنگ جامع سخنان امام حسین (کتاب موسوعه کلمات الامام الحسین)، ترجمه علی مویدی، چاپ دوم. قم: نشر معروف؛ ۱۳۷۸، ۴۶۸، ۳۷۰.
- ۲۸- باقری خسرو. نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، ج اول، چاپ هفدهم. تهران: انتشارات مدرسه؛ ۱۳۸۶.
- ۲۹- مجلسی محمد باقر. بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، ج ۴۴، چاپ دوم. قاهره: انتشارات دار احیاء؛ ۱۴۰۳ق، ۳۶۷.
- ۳۰- کلینی الرازی ابی جعفرمحمد بن یعقوب ابن اسحاق. اصول کافی، ج ۲، چاپ دوم. قم: انتشارات گلگشت؛ ۱۳۷۹، ۱۴۰.
- ۳۱- سید بن طاووس رضی الدین ابوالقاسم علی بن موسی. الملهوف علی قتلی الطفوف، چاپ اول. بیروت: دار الاسوه؛ ۱۳۸۰، ۹۱.
- ۳۲- مشکینی علی. درس‌های اخلاق، ترجمه علیرضا فیض چاپ اول. قم: ناشر مترجم؛ ۱۳۷۶، ۱۱۵.
- ۳۳- مفیدابن نعمان بغدادی ابوعبدالله (شیخ مفید). الإرشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، ج ۲، چاپ اول. قم: انتشارات کنگره شیخ؛ ۱۴۱۳ق، ۹۶.
- ۳۴- مجلسی محمد باقر. بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، ج ۴۵، چاپ دوم. قاهره: انتشارات دار احیاء؛ ۱۴۰۳ق، ۹.

- ۳۵- مطهری مرتضی. عدل الهی، چاپ اول. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع)؛ ۱۳۸۴، ۲۶۶.
- ۳۶- مجلسی محمد باقر. بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، ج ۴۴، چاپ دوم، قاهره: انتشارات دار احیاء؛ ۱۴۰۳ق، ۳۶۷.
- ۳۷- باقری خسرو. نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، ج اول، چاپ هفدهم. تهران: انتشارات مدرسه؛ ۱۳۸۶، ۸۱.
- ۳۸- نهج البلاغه، ترجمه جعفر شهیدی، چاپ چهاردهم. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی؛ ۱۳۷۸، ۲۳۵.
- ۳۹- عاملی حر. وسائل الشیعه، چاپ سوم. قم: انتشارات آل البيت؛ ۱۴۱۶ق، ۱۹۹.
- ۴۰- طبری محمد بن جریر. تاریخ الرسل و الملوک، ج ۵، چاپ چهارم. قاهره: انتشارات دارالمعارف؛ ۱۹۷۹م، ۴۰۴.
- ۴۱- قمی عباس. منتهی الآمال، چاپ اول. قم، ناشر: انتشارات فراروی؛ ۱۳۸۱، ۵۰۴.
- ۴۲- جوادی آملی عبدالله، کرامت در قرآن، چاپ سوم. تهران: انتشارات رجا؛ ۱۳۶۹، ۲۱-۲۳.
- ۴۳- راغب اصفهانی ابوالقاسم حسین بن محمد. المفردات، چاپ اول. تهران: دفتر نشر کتاب؛ ۱۳۶۳، ۳۳۳-۳۳۲.
- ۴۴- سید ابن طاووس، رضی الدین ابوالقاسم علی بن موسی. *اللهوف علی قتلی الطفوف*، تهران: انتشارات جهان، ۱۳۴۸، ۲۷.
- ۴۵- سید ابن طاووس، رضی الدین ابوالقاسم علی بن موسی. *لهوف*، ترجمه سید ابوالحسن میرابوطالبی، قم: انتشارات دلیل ما، ۱۳۸۰، ۱۳۸.

والسلام علیکم ورحمه‌اله و برکاته